

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО СПРИЙМАННЯ СТАРШОКЛАСНИКАМИ ОДНОЛІТКІВ

У статті висвітлюються питання теоретико-методологічного аналізу наукових даних з проблеми творчого сприймання старшокласниками однолітків та розробки методичного підходу до її дослідження.

*Ключові слова:* теоретичні та методологічні питання, проблема творчого сприймання, старшокласники та їх однолітки, методичний підхід.

В статье освещаются вопросы теоретико-методологического анализа научных данных по проблеме творческого восприятия старшеклассниками сверстников и разработки методического подхода к ее исследованию.

*Ключевые слова:* теоретические и методологические вопросы, проблема творческого восприятия, старшеклассники и их сверстники, методический подход.

**Актуальність проблеми** визначається необхідністю формування у молоді властивостей творчої особистості, здатної творчо адаптуватися до постійно змінюваних реалій суспільного середовища з метою виживання і самореалізації, готовності до творчого сприймання інформації в умовах її дисгармонійної презентації. Це особливо стосується творчого сприйняття людиною людиною, в ході якого виникає потреба точного, об'єктивного розуміння сутності людини, її дійсних намірів, властивостей, власних дій щодо неї тощо. Потреба в цьому особливо загострюється, коли йдеться про учнівську молодь з її недосвідченістю, довірливістю, вірою в одні цінності, а сама дійсність, навіть зовнішній вигляд людини, часто маскуються з метою дезорієнтації, свідомого введення в оману і т. п.

Ці факти, а до них можна додати ще й інші, особливо частішають, на думку наукового керівника теми дослідження академіка В.О.Моляко, в умовах системної кризи, яка охопила нашу країну і кожного її громадянина. Це викликає необхідність врахування людського фактору вже з першої зустрічі з людиною, з першого контакту з нею, з першого акту сприймання її зовнішнього вигляду тощо. Але і сама юна людина може вносити у сприймання людського оточення свої помилки і неточності. Учнівську молодь слід вчити способам об'єктивного, творчого, точного сприймання оточуючих, зокрема своїх однолітків, щоб правильно оцінювати детермінанти їх поведінки вже в перші хвилини зустрічі, знайомства, старту діалогу, спілкування, співпраці тощо. Адже таке сприймання виступає не як окремий акт, а як неперервний потік сприймань, що змінюють одне одного.

Слід також враховувати, що сприймання однією людиною іншої статистично й історично є найпоширенішою формою перцептивного процесу, але при цьому – ще недостатньо вивченою. Від перебігу цього виду перцепції значною мірою залежать інші її види. Тобто у соціокультурному плані сприймання людиною людиною виступає первісною перцептивною умовою, яка визначає, детермінує усю наступну інтелектуальну діяльність людини. В цій вихідній ланці пізнавальних процесів міститься явний, але неочевидний резерв покращення усієї когнітивної, творчої, продуктивної діяльності людини і суспільства.

З іншого боку, врахування цієї обставини у віковому та педагогічному плані може дати додаткові можливості для удосконалення навчальної та трудової діяльності особистості на наступних етапах життєвого шляху дитини.

Якщо ж розглядати сприймання людиною людиною як складову цілісного процесу спілкування, то можна знайти її специфіку і водночас – глибше і повніше розкрити особливості соціальної поведінки. Адже сприймання людиною людиною кореспондує з процесами афіліації, власне комунікації (як обміну інформацією), соціальною перцепцією (тобто розумінням людиною людини), інтеракцією (взаємодією та утворенням спільнот), атракцією (емоційним компонентом спілкування).

Але сприймання людиною людини не завжди проходить в ідеальних умовах, навпаки, реально останні найчастіше є ускладненими, дисгармонійними, викривленими, вони часто

відбуваються в ситуації депривації інформації, її маскуванню, а то і свідомої дезінформації, підміни, обману тощо. Комунікативний характер соціальної перцепції тісно і складним чином переплітається з інтелектуальною перцепцією, яка включає акти творчості для зняття дезінформації, демаскування, відтворення того, що не було в актах перцепції. Перцептивний процес (і соціальний, і інтелектуальний) включає не тільки репродуктивні, але і творчі уявні компоненти. Предметом творчого пізнання однією людиною іншої можуть виступати мотиви поведінки, риси характеру, наявний досвід, інтелект, психофізіологія людини, її наміри тощо. А якщо до цього додається дефіцит часу на сприймання і прийняття рішення, надлишок фонові інформації, з якої слід витягувати найактуальніше, й те, що об'єкт сприймання виступає як суб'єкт, який може як допомагати його реалізації, так і заважати кращому його розумінню і сам намагається сприйняти партнера по спілкуванню – то складається дійсно проблемна картина міжособистісного сприймання з її непростими аспектами, запитаннями і відповідями.

В ході пошуку теоретичних, методологічних і методичних засад дослідження творчого сприймання слід враховувати цілий ряд обставин. Генетично первісною слід вважати те, що сенсорно-перцептивні враження про людину – найбагатші, найперші – починаються із сенсорного відчуття, сприймання найближчої для дитини істоти – матері, яке відбувається ще в період виношування в її череві і саме тому сприйняття людини людиною є первісною формою перцепції. Але які підвалини перцептивного процесу закладаються в дитині в пренатальний і постнатальний період? Накопичений у попередні періоди життя досвід сприймання і всієї когнітивної сфери особистості виступає у наступних актах сприйняття у вигляді аперцепції, певних асоціацій, з яких починається подальший перцептивний, в цілому, інтелектуальний процес розуміння людини людиною.

Ще однією обставиною формування творчого сприйняття є те, що воно має вірогідний характер і суб'єкт сприймання має співпрацювати з об'єктом сприймання в ситуації недостатньо точної інформації про нього. А це може породжувати помилковість, неефективність, руйнівний характер спільної навчальної, трудової, професійної діяльності. Її результати можуть бути протилежними очікуванню також за умов скритої дезінформації, обману, підміни дійсного уявним завдяки певним прийомам утворення іміджу.

Сформований в процесі неоднозначного, вірогідного, неповного, уявного сприймання образ людини, з якою суб'єкт виходить на спільну діяльність, потребує згодом формування відповідних або неадекватних впливів на людину, на себе, на колектив, на суспільство.

**Теоретико-методологічний аналіз існуючих наукових даних.** Складність обраної проблеми вимагає звернення до результатів конкретних вітчизняних та зарубіжних досліджень соціальної перцепції. Багато цікавої інформації викладено в цьому плані у спеціальній літературі по сприйманню людини людиною, зокрема у книгах: Р.В.Люке «Фізіогноміст: Визначення характеру людини за обличчям» [6], Ж.Ніренберг і Г.Калеро «Як читати людину (в іншому перекладі цієї назви – особистість) начебто книгу» [9], А.Штангль «Мова тіла» [9], А.Піз «Мова рухів тіла: як читати думки інших за їх жестами» [11], Л.Ж.Жалпанова, «Як читати людину. Розшифровка міміки і жестів» [5], Є.І.Головаха і Н.В.Паніна «Психологія людського взаєморозуміння» [4], С.Д.Смирнов «Психологія образу: проблема активності психічного відображення» [13], В.Ф.Маценко «Імідж: психологія створення» [8], В.О.Татенко «Соціальна психологія впливу» [17], В.Ф.Петренко. «Основи психосемантики» [9] та ін.

Значний внесок у розуміння природи соціальної перцепції зробив О.О.Бодальов у своїй монографії 1970 року «Формування поняття про іншу людину як особистість» [2], в якій він розкрив загальні, вікові, індивідуальні особливості сприйняття людиною одне одної. Ним показано вплив роду діяльності та посади людини на розуміння нею інших людей, закономірності формування першого враження про іншу людину, що «майже завжди означає віднесення індивідом особи, що сприймається, до однієї з груп людей в тих «класифікаціях типів», котрі склалися в неї у минулому. Наступне пізнання ним цієї людини при нормальному ході процесу веде до розкриття в неї таких ознак, котрі складають своєрідність

її особистості та утворюють її індивідуальність» [2, с. 128]. Це твердження О.О.Бодальова може бути взяте за методологічну передумову подальшого вивчення психологічних особливостей творчого сприймання старшокласниками однолітків в ситуації формування першого враження про них. А перше враження про людину часто буває вірним, як про це говорить народне повір'я...

Загальну панораму даних з проблеми сприймання людиною людини може бути презентоване змістом монографічного збірника «Психологія міжособистісного пізнання», що був опублікований ще 1981 року за редакцією О.О.Бодальова [12]. Він включав в себе численні дані щодо теоретико-методологічних проблем психології пізнання людиною людини, характеристику феноменів, механізмів, закономірностей психології міжособистісного пізнання та практичні проблеми психології пізнання людьми одне одного.

При цьому авторами збірника були докладно розглянуті в теоретичному і методологічному плані стан і завдання розробки проблеми психології пізнання людьми інших людей (О.О.Бодальов), проблеми соціальної перцепції в історичній психології (І.Г.Білявський), питання сприймання людини та впливу на її поведінку в межах розробки інтерсуб'єктного підходу (А.У.Хараш); проблеми зворотнього зв'язку в системі сприймання людини людиною (М.Ю.Арутюнян, Л.О.Петровська).

В контексті вивчення феноменів, психологічних механізмів та закономірностей пізнання людьми одне одного були проаналізовані: фактори успішності впізнавання емоційних станів за виразом обличчя (В.О.Лабунська); питання взаємозумовленості пізнання людьми та самопізнання у конфліктній ситуації (М.В.Крогіус); трикомпонентна структура міжособистісної взаємодії (М.М.Обозов); функції та механізми ідентифікації у внутрішньогрупповому міжособистісному спілкуванні (Р.Л.Кричевский, О.М.Дубовська); емпатійні переживання молодших школярів (Т.П.Гаврилова); теорія атрибуції у зарубіжній соціальній психології (В.П.Трусков).

В цьому ж збірнику були виділені і вивчені прикладні аспекти проблеми психології пізнання людьми одне одного, такі як: психолого-педагогічні аспекти проблеми взаєморозуміння між людьми (С.В.Кондратьєва); професійні особливості першого враження у міжособистісному пізнанні (О.Г.Кукосян); деякі питання міжособистісного пізнання у сім'ї (І.Ф.Федотова); психічна патологія як модель для вивчення імпресивної діяльності (Є.Ф.Бажан, Т.В.Корнева); психологічні труднощі спілкування осіб з косметичними дефектами (К.Д.Шафранська).

Проблему формування образу людини в ході міжособистісного пізнання доцільно розглядати і у більш широкому теоретико-експериментальному контексті породження образу світу людини, дослідження якого проводилося у вітчизняній психології. Так, у дослідженнях російського психолога, доктора психологічних наук, професора факультету психології Московського державного університету імені М.В.Ломоносова Сергія Дмитровича Смирнова було доведено, що процес побудови образу слід розглядати «не як такий, що починається з впливу зовнішньої стимуляції на органи почуттів людини, а як процес, початковою ланкою якого у функціональному плані є система пізнавальних гіпотез, що неперервно генеруються суб'єктом стосовно зовнішнього оточення. Цілісна система таких гіпотез, що будуються на різних рівнях, і складають образ світу людини, котрий вносить головний внесок у процес формування образу абиякого предмету або явища (і людини також – Р.В.), виступаючи в якості вихідного пункту і результату окремого пізнавального акту. Такі функції образу світу роблять його участь у процесі психічного відображення реальності найбільш важливою формою прояву пізнавальної активності суб'єкта, що перетворює вищі рівні психічного відображення на справжню предметну діяльність» [16, с. 207].

Отже, з цієї загальнопсихологічної точки зору соціальна перцепція виступає як конструктивний пізнавальний процес, важливою стороною якого є саме конструювання гіпотез як основи образу людини.

Заслуговує на увагу методологічна позиція у даному питанні таких відомих українських психологів, як Є.І.Головаха і Н.В.Паніна, котрі в одній зі своїх робіт накреслили

шлях розуміння іншого, який веде від стереотипу до еталону через різні кола спілкування та рівні розуміння в процесі слухання, почування і власне розуміння [4, с. 49-94]. Цей шлях уявляє собою певний алгоритм сприймання людиною людини. Дані автори роблять акцент на тому, що в ході окресленого ними процесу слід долати певні бар'єри, перепони, які заважають спробам зрозуміти людину вже при першому контакті з нею. Інакше кажучи, розуміння людини людиною пов'язане з доланням суперечок, розв'язанням проблемних ситуацій і завдань, тобто носить як репродуктивний, так і продуктивний, творчий характер.

Є.І.Головаха і Н.В.Паніна висувають важливе положення про те, що «суть стереотипу як способу сприймання і оцінки людей полягає в тім, що судження про особливості особистості іншого виносяться на основі його формальних характеристик (стать, вік, рівень освіченості, професія, посада, місце роботи, національність, сімейний статус і т. п.). Особистісний же еталон оцінки людей уявляє собою певну морально-психологічну модель – ідеал моральних, інтелектуальних і естетичних якостей, з якими людина зіставляє поведінку і вчинки кожного, з ким вступає у спілкування. Індивідуальність іншого при цьому оцінюється у зіставленні з власними інтелектуальними і естетичними критеріями і ця оцінка не залежить від соціальної приналежності та інших «об'єктивних даних» співбесідника.

Внутрішній світ людини значно складніший, ніж це можливо собі уявити, адже це безліч суперечливих переживань, почуттів, потягів, фрагментів думок і світоглядних позицій тощо [4, с. 56]. Автори звертають увагу на певні труднощі самовираження, щоб запобігти «деякої категоричності в оцінці інших людей за поверховими формами їх поведінки» [там само]. Тобто така оцінка має бути гнучкою або, як ми вважаємо, надаватися у певному форматі, наприклад, в антиноміях, чому найкраще відповідають можливості семантичної диференціації. Інакше кажучи, сприймання людиною людини набуває репродуктивно-творчого характеру. Творче сприймання іншої людини має бути органічно поєднане із наявними особистісними еталонами і виступати однією з умов їх власного розвитку. Творче сприймання набуває при цьому якостей продуктивного процесу, за допомогою якого видобувається відносна істина про глибинний світ людини, що сприймається. Найбільш адекватним для опису в такому разі особистості людини, що сприймається, виступає стратегіальна теорія творчої діяльності академіка В.О.Моляко (в такому випадку – перцептивної), котра передбачає антиномічне використання стратегій аналогізування та протиставлення, комбінування та спонтанної, акцентованої лише на одну стратегію чи універсальної їх сукупності й низки відповідних тактик [8].

Звертаючись до поняття стратегії, Є.І.Головаха та Н.В.Паніна стверджують, зокрема, що «стратегії людини, яка тягнеться до взаєморозуміння, не може бути визначена без врахування конкретних умов... Залежно від ступеня особистісної залежності людини у перетворенні стосунків, в які вона вступає, можна умовно виділити три рівня спілкування: соціально-рольовий, діловий та інтимно-особистісний [4, с. 60-62].

Для кожного рівня спілкування стратегічно найбільш значущим є певний рівень розуміння: згода, осмислення, співпереживання» [4, с. 63-64].

Систематичний огляд різних аспектів проблеми сприймання людиною людини проведений у роботі відомого одеського психолога, професора Іллі Григоровича Білявського, присвяченій закономірностям соціальної перцепції [1]. Вчений вважає, що процес перцепції інших, або міжособистісна перцепція, визначається як формування судження одних людей про інших, і особливо судження, що стосуються людей як соціальних істот... Міжособистісна перцепція не займається судженнями анатомічними, фізичними і т. ін., а також не вивчає тривалість реакцій або фізіологічних процесів, за виключенням тих, що спостерігаються візуально, наприклад, «почервоніння». Судження включають в себе «ставлення до одержаних висновків після ретельного та зваженого аналізу обставин та до рефлексивного характеру людських суджень взагалі» [1, с. 4].

Дослідник виділяє певні типи суджень [1, с. 5-12], так звані загальні ідеї про інших людей (припущення, асоціації рис, розрізнявальні риси, певні риси щодо зовнішності та

поведінки людей), розглядає різні пояснювальні концепції, які інтерпретують по-різному засоби формування суджень про інших [1, с. 16-21].

І.Г.Білявський вважає за доцільне спиратися на модель міжособистісної перцепції, що базується на логічних висновках, які складаються на ґрунті загальних людських принципів та наявної конкретної інформації. Загальні принципи визначаються ним як правила логічного детермінізму з двома типами останнього: а)правила асоціації, коли якості пов'язані між собою, та б)правила ідентифікації, що ведуть до вірного впізнання людських якостей, які вони мають. Він розглядає передусім асоціативні правила, хоча більшість з них відноситься також до ідентифікаційних правил [1, с. 29].

У процесі формування суджень про інших людей використовуються загальні принципи, до яких І.Г.Білявський відносить певні асоціативні правила - такі, що визначають зміст, системні упередження, стабільність, жорсткість та походження.

Говорячи про стабільність або жорсткість соціальної перцепції, І.Г.Білявський бачить їх необхідність в тому, що асоціативні правила дають взагалі-то невірні судження, які визначають далі помилкову поведінку суддів, визначають їх досвід і неефективну діяльність. Особливої уваги потребують при цьому так звані «перші» враження. В такому разі і доцільно долати жорсткість та стабільність подібних вражень, які мають бути не абсолютними, а відносними, не репродуктивними, а продуктивними, креативними – в такому разі можна говорити про стереотипно-творчу соціальну перцепцію, коли творчість відтворює і надає більшій істинності перцептивному образу людини.

І.Г.Білявський ґрунтовно аналізує інформацію про людей, на основі перцепції та ідентифікації якої судді роблять висновки про їх сутність. Він виділяє також ряд ідентифікаційних правил, зокрема стереотипи (помилкові, застигли, такі, що часто роз'єднують людей). Ідентифікаційні правила виступають, на думку вченого, як засоби впізнання людей особливих типів, зі стабільними рисами чи навичками поведінки з чіткими властивостями, серед яких він виділяє три пункти: зміст, контекст, невербальні висловлювання [1, с. 44-46].

Соціальна перцепція залежить, на переконання І.Г.Білявського, від характеристики самих суддів, які мусять мати певні якості, зокрема [1, с. 78-89]: загальну здібність судити інших, вирішувати перцептивні завдання, мати особливі атрибути, суб'єктивні якості, сталість, вміння працювати в певних часових обставинах, мати визначені індивідуальні відмінності тощо.

І.Г.Білявський вказує також на практичні моменти покращення точності соціальної перцепції, які виникають при відборі суб'єктів на певне місце роботи, на методи, що виправдали себе при цьому (інтерв'ю, довідки та рекомендації, біографічні дані та тести оцінки), на питання їх надійності та валідності, на науковий досвід у розв'язанні питань відбору, шляхи його удосконалення, можливість залучення при потребі психіатрів до цієї роботи, інші форми діагнозу чи додаткові можливості покращення якості і надійності сприймання інших людей, що потребує проведення додаткових досліджень. Завершуючи свій фундаментальний науковий огляд даних по проблемі соціальної перцепції, І.Г.Білявський стверджує, що ця «галузь дослідження надто розраховує на методи, що викликає два небажаних наслідки. По-перше, це перевага легкості методу над значенням теми, і тому багато важливих проблем не досліджується. По-друге, деякі методи надто вузькі і не досить валідні [1, с. 109]. Тому його рекомендації щодо майбутніх досліджень стосуються удосконаленню цих двох їх компонентів – методу та теми»... [там само].

Саме конкретизації «теми соціальної перцепції» переважно присвячена праця по сприйняттю обличчя людини Г.В.Щокіна «Візуальна психодіагностика» [18]. В ній представлені питання пізнання людей по їх зовнішності і поведінці, розуміння рис характеру людини за рисами їх обличчя. При цьому «тема обличчя» деталізується через пізнання та ідентифікацію форми обличчя, лоба, носа, бровей, губ тощо. Ним розглядаються відповідності між рисами характеру і будовою обличчя за типологією Е.Кречмера (у астеніків, атлетиків, пікніків тощо), можливості ідентифікації особистості за допомогою

іриодіагностики, тобто діагностики «вікон тіла» - очей людини, їх кольору, зокрема екологічна його відповідність, або таке явище, як гетерохронія (різнокольоровість очей).

Г.В.Щокін наводить різноманітні приклади вивчення «мови обличчя», зокрема визначення інтелігентності за виразом обличчя. Він торкається відомих проблем фізіогноміки, які були поставлені, але ще й досі не розв'язані. А це призводить до суперечностей і неможливості дати характеристику особистості по зовнішності людини, зокрема по її фотографії і навіть при очному контакті. Він посилається зокрема на висновки експериментів Ф.Носсбергера з отримання характеристики інтелігентності по виразу обличчя за тестовими методиками тощо [18, с. 201].

У психосемантичних дослідженнях сучасного російського психолога В.Ф.Петренка проблем телевізійної комунікації було показано, «що телевізійне сприймання, опосередковане технічними засобами зв'язку, за психологічним змістом тяжіє до міжособистісного сприймання. Він посилається на думку М.М.Бахтіна, який вважав, що сприймання художнього тексту завжди діадичне і за текстом читач реконструює особисту позицію письменника, його духовний світ, його світорозуміння і систему цінностей... Тим більше це справедливо для телевізійної комунікації, де візуальна присутність комунікатора, крупні і середні плани, що дозволяють детально аналізувати його обличчя, допускають спілкування «очі в очі», підсилюють цю «особистісну» складову тексту.

В.Ф.Петренко не уникає складних і маловивчених питань, що постають в ході психосемантичного дослідження міжособистісного сприймання, наприклад, щодо або поверхового ознайомлення з людиною, що сприймається, або входження її образу у глибокі структури «внутрішнього Я» суб'єкта. На його погляд, відповіді на ці питання можуть також лежати у площині «проблематики віри як особливого психологічного феномену, що існує не тільки у формі релігійного почуття, релігійної віри, але і пронизують усю систему переконань і моральних цінностей людини як духовної істоти. Опис цього феномену на модельній мові психосемантики – актуальна, перспективна і надзвичайно важка задача...» [10, с. 315].

У науковій літературі висвітлюються також і психолого-педагогічні проблеми розуміння людиною людини, зокрема розуміння вчителем особистості учня як важливої умови керування навчально-виховним процесом та управління розвитком особистості; як компоненти педагогічних здібностей, що впливає на розвиток інших компонентів; роль розуміння вчителем особистості учня і розуміння їх одне одним у формування учнівського колективу; зв'язки пізнання інших людей із завданням формування комунікативних та інших властивостей особистості суб'єкта пізнання тощо [12, с. 158].

Так, С.В.Кондратьєва вказує на суттєве значення досліджень О.О.Бодальова, який встановив, «що образи і поняття суб'єкта про особистість інших людей переробляються та збагачуються ним, перетворюються у командну інформацію, котра регулює вироблення в нього певних форм поведінки по відношенню до цих людей, тобто впливає на формування його характеру» [там само].

Психолог вважає, що питання про те, «як під впливом орієнтуючих образів і понять про інших людей людина вчиться обирати у конкретних ситуаціях ті чи інші способи і мотиви поведінки і як вона при цьому формується як особистість... є одним із центральних аспектів психолого-педагогічних дослідження, пов'язаного з виявом... механізмів становлення особистості» [12, с. 154].

Разом з тим, до цієї проблеми має безпосереднє відношення такий творчий прикладний її аспект, як сприймання та побудова іміджу людини. Так, у книзі В.Ф.Маценка «Імідж: психологія створення» наведені практичні засоби конструювання іміджу людини, які дозволяють «значно підвищити силу свого впливу на оточуючих, придбати впевненість у собі, вміло розпоряджатися тим, чим обдарувала нас природа» [7, с. 2]. Автор наводить конкретні технології створення іміджу людини, які дозволяють формувати зовнішню привабливість, манери спілкування (жести, ходу, поставу), простір спілкування, внутрішню привабливість, якості особистості, необхідні для позивного враження, спираючись при цьому

на тести розвинутості необхідних якостей особистості, мовної поведінки, на успішність входження у потрібний образ, вміння досягати свої цілі у взаємодії з людьми, технології «підлаштовування» до співбесідника, тестовий контроль «конструювання» іміджу тощо [7, с. 3-4].

З цим аспектом проблеми пов'язані також питання соціально-психологічного впливу однієї людини на іншу. Адже соціальна перцепція підготовляє, орієнтує, спрямовує соціально-психологічний вплив, який без неї неможливий у своїй ефективності. З іншого боку, і сама соціальна перцепція відчуває на собі зворотню дію від соціально-психологічного впливу. Цей взаємозв'язок між даними процесами описаний В.О.Татенком у контексті онтопсихологічного визначення природи впливу, його детермінантів і факторів впливовості, типології видів і форм впливів, варіантів їх поєднання у дихотомічні пари та типологічні групи – на основі авторського проекту систематизації уявлень про соціально-психологічні механізми впливу [17, с. 4].

Отже, психологічне дослідження творчого сприймання старшокласниками однолітків є достатньо актуальним і перспективним у психолого-педагогічному плані і тому має зайняти своє місце у психологічній та педагогічній теорії та практиці. У сприйманні людини людиною переплітаються складним чином стереотипи і еталони, стара і нова інформація, досвід і учіння, сталість і новизна, правильне і неправильне розуміння і оцінка людиною іншої людини тощо, що вимагає різнорівневої побудови соціальної перцепції як стратегіального, тактичного й операційного процесу з різними вірогідними результатами, котрі необхідні у своїй складності для характеристики особистості та спів діяльності з нею.

Про це свідчать і наші дані про ортономічність та антиномічність теоретичного визначення особистості, про важливість врахування при першому сприйнятті людини особливостей персонологічного мислення і, в цілому, – інтелекту спостерігача і судді [15].

Проведений нами теоретико-методологічний аналіз проблеми дозволяє визначити загальний доцільний методичний підхід у дослідженні творчого сприймання старшокласниками однолітків, що включає в якості предмету сприймання певні особистісні характеристики обличчя однолітків, асоціації, судження та наміри співдії суб'єкта щодо об'єкта сприймання в його стратегіальних, тактичних і операційних проявах, репродуктивні і творчі елементи перцептивних процесів в умовах дефіциту і надлишку актуальної інформації в предметі експозиції і часових її параметрах тощо.

В якості експозиційного прийому експериментального дослідження сприймання старшокласниками однолітків ми вважаємо за доцільне використати комп'ютерно-мультимедійну техніку експонування старшокласникам фотопортретів незнайомих однолітків, конкретно – обличчя юнаків і дівчат. А обмежувачими умовами можуть виступати час експозиції старшокласникам фотопортретів однолітків у хвилинному діапазоні та емоційні особливості їх обличчя як показники іміджу однолітків. Для реєстрації асоціацій, суджень і намірів можливої співдії щодо однолітків як складових перцептивного процесу старшокласників доцільно застосовувати процедуру семантичного диференціалу. Звичайно, що запропонована схема методичного підходу має бути апробована в усіх своїх елементах і послужити передумою для успішного проведення наступного експериментального дослідження даної проблеми.

#### **Методичний підхід у дослідженні творчого сприймання старшокласниками однолітків.**

Отже, проведений нами теоретико-методологічний аналіз проблеми дозволяє стисло визначити доцільні методичні засади дослідження творчого сприймання старшокласниками однолітків, такі як об'єкт і предмет сприймання (певні особистісні характеристики обличчя однолітків), асоціації, судження та наміри суб'єкта щодо об'єкта сприймання в його стратегіальних, тактичних і операційних проявах, репродуктивні і творчі елементи перцептивних процесів в умовах дефіциту і надлишку актуальної інформації в предметі експозиції і часових її параметрах тощо.

В якості експозиційного прийому експериментального дослідження сприймання старшокласниками однолітків ми вважаємо за доцільне використати комп'ютерно-мультимедійну систему експонування старшокласникам фотопортретів незнайомих однолітків, конкретно – обличчю юнаків і дівчат. В якості обмежуючих умов виступав час експозиції фотопортретів однолітків у хвилинному діапазоні та емоційні особливості їх обличчя.

Для реєстрації асоціацій, суджень і намірів можливої співдії щодо однолітків як складових перцептивного процесу старшокласників доцільно застосовувати процедуру семантичного диференціалу. Конкретні аспекти експериментальної методики дослідження представлені у наступному підрозділі.

Враховуючи ту обставину, що автор вперше звертається до подібного роду експериментів, то неминучо постає завдання апробації даного варіанту методики, щоб на наступному етапі дослідження уточнити його параметри.

### **Методика експериментального дослідження.**

Розробка методики експериментального дослідження творчого сприймання старшокласниками однолітків та проведення її апробації передбачають вибір найбільш прийняттого варіанту моделювання ситуації сприймання старшокласниками зовнішнього вигляду однолітків і формування першого враження про їх особистість. Як такий нами обраний варіант презентації старшокласникам за допомогою комп'ютерної мультимедійної системи на великий екран в класі фотопортретів однолітків і реєстрації відповідей перших на певні задані інструкцією групи запитань.

Для цього нами був підібраний набір із 8 кольорових фотографій обличчю юнаків і дівчат (презентувалася верхня частина тіла, тобто погруддя) з Інтернету на запит «фотографії старшокласників» (див. далі). З них 4 фотографії юнаків і 4 фотографії дівчат. У першу групу фотографій були включені 1 фотографія юнака з оптимістичним, усміхненим, радісним виразом обличчя (Юнр), 1 фотографія дівчини з таким же виразом обличчя (Дівр), потім презентувалася фотографія юнака із сумним виразом обличчя (Юнс) та фотографія дівчини з таким же виразом (Дівс). Ці перші чотири фотографії презентуються кожна впродовж 3 хвилин і утворюють експозиційну основу 1-4 досвідів. В наступних чотирьох досвідах (5-8) поетапно експонувалися наступні 4 фотографії в такій же послідовності як і в перших чотирьох досвідах (Юнр, Дівр, Юнс, Дівс), але кожна з них презентується в режимі часових обмежень – ми обрали тривалість презентації в 1 хвилину. На даному етапі ми обмежилися експозиційними інтервалами в 3 і 1 хвилини, щоб отримати орієнтири щодо часового режиму експерименту для їх уточнення в наступних досвідах. Отже послідовно проводилися 8 досвідів із вказаними емоційними типами обличчя та тривалістю їх експозиції.

В експерименті передбачався також 9 досвід, в якому впродовж 3 хвилин піддослідний старшокласник мав рефлексивно оцінити своє обличчя так би мовити очима інших однолітків, оскільки в реальних умовах зустрічі партнерів зі спілкування відбувається взаємна перцепція. Для цього старшокласникам дозволялося використовувати дзеркальце або власну фотографію.

Програму комп'ютерної презентації фотографій розробила на замовлення автора дослідження магістр психології Кабиш-Рибалка Тамара Валентинівна. При цьому враховувалася та обставина, що сучасні школи забезпечені комп'ютерами і мультимедійними системами і спроможні провести експеримент на своїй технічній базі.

Підкреслимо, що режим обмеження реалізується в даному варіанті щодо тривалості експозиції (3 і 1 хвилини) та емоційного виразу обличчя на фотографії (радість і сум), а це відповідає реальним ситуаціям міжособистісної перцепції.

У загальній інструкції до усіх 9 досвідів піддослідним пропонується дати звіт і оцінити власні асоціації, враження (судження) і можливі дії (наміри) щодо однолітків, обличчя яких послідовно презентуються на екрані. Для цього використовувалася схема



семантичного диференціалу з полярною (від -3 до 3 балів) шкалою оцінок певних видів асоціацій, запропонованих для оцінки рис особистості та можливих дій (намірів) щодо однолітків на фотографіях. Тобто використовувався принцип амбівалентного оцінювання запропонованих (і не тільки, оскільки в кожному досвіді старшокласникам надавалася можливість додаткового включення у запропонований список асоціацій, суджень і намірів також і своїх власних).

Вже при самохарактеристиці асоціацій могли генеруватися плюсові (позитивні) й мінусові (негативні) оцінки, тотожні (аналогові) чи протилежні до них (реконструктивні) стратегіальній тенденції. Те ж саме стосується і можливості виявлення стратегіальних тенденцій при оцінці суджень. Комбінаційні стратегіальні тенденції ми відносимо до третьої групи показників перцепції - намірів можливої спів дії старшокласника з однолітком, що сприймається. У список суджень про певні риси особистості однолітків ми включили ті, що характеризують духовність однолітків (Добро, Краса та Істина), а також їх розумність, працелюбство, дружність, академічну успішність, креативність.

Відповідно до зазначеного вище для перших 8 досвідів використовувався типовий бланк відповідей, а для бланку до 9 досвіду вносилися свої специфічні «рефлексивні» зміни.

В якості піддослідних ми запросили одинадцятикласників з двох класів із двох загальноосвітніх навчальних закладів міста Новомосковська Дніпропетровської області – Колегіуму №11 і Навчально-виховного комплексу №1, по 19 школярів в кожному класі. З цими навчальними закладами укладений договір про співпрацю, в якому передбачався пункт про проведення спільних експериментів. Відповідно до цього, в цих закладах проводилася технічна частина експерименту із застосуванням пересланої по Інтернету його програми - заступником директора Колегіуму №11 Юлією Дмитрівною Третяковою та шкільним психологом НВК №1 Ходосенко Ольгою Юріївною, в минулому аспіранткою автора дослідження.

Експерименти були проведені у першій половині листопада 2013 року. Заповнені піддослідними старшокласниками протоколи були передані нам і піддані якісному та кількісному аналізу.

### **Аналіз експериментальних даних та висновки.**

В результаті проведення експерименту було отримано 38 протоколів від учнів двох класів Колегіуму №11 та НВК №1 з даними, які піддавалися якісному та кількісному аналізу.

При першому погляді на протоколи виявився факт незаперечної інформативності методики. Були отримані як позитивні, так і негативні бали щодо прояву асоціацій, суджень та намірів старшокласників щодо презентованих ним фотографій обличчя однолітків. В протоколах не було пропущене старшокласниками жодної позиції у бланках відповідей. У двох випадках учні подали додаткові відповіді і оцінки по своїм власним критеріям, що свідчить про те, що запропоновані часові інтервали для експериментальної роботи (3 і 1 хвилини) були достатньо адекватними для здійснення ними перцептивних процесів. Разом з тим це дає підстави для того, щоб у майбутньому зробити часові інтервали експозиції можливо більш жорсткішими.

Якісні та кількісні дані свідчать про те, що при їх аналізі дійсно можуть бути виділені стратегіальній тенденції, близькі до тих, які запропоновані академіком В.О.Моляко – аналогізування, реконструкції, комбінування, спонтанування та універсалізації. Перші дві з них можуть бути ідентифіковані за допомогою самої схеми семантичного диференціалу з його полярними плюс-мінусовою шкалами, які можна розглядати при аналізі асоціацій як такі, що буквально співпадають зі стратегією аналогізування (асоціації тотожності) та реконструювання (асоціації протиставлення). У випадку формування старшокласниками суджень ці дві стратегії також можуть бути корисними, при цьому для плюс-шкали

позитивних рис особистості доцільно введення нового розуміння і відповідного до нього називання стратегії аналогізування (наприклад, позитивного аналогізування зі звичними успішними рисами особистості). Стратегії комбінування та реконструювання доцільно використовувати для оцінки намірів спільної спів дії, інтеракції старшокласників із однолітками. Спонтанна та універсальна стратегії можуть характеризувати усі складові обраних характеристик сприймання старшокласниками однолітків та формування першого враження про них.

Аналіз отриманих експериментальних даних дає підстави для можливої класифікації однокласників по їх здатності до певного типу сприймання особистості однолітків, яка може робитися як за означеними стратегіями, так і за іншими критеріями. Так, за протокольними даними можуть бути виділені старшокласники як з переважанням позитивного сприймання однолітків, так і негативного сприймання їх незалежно від часових обмежень. Для цього звернімося до таблиць 1 і 2 у Додатках, в які занесені узагальнені бальні оцінки окремо дані по юнакам та дівчатам. Для цього ми дібрали по 12 протоколів юнаків і дівчат з двох шкіл, щоб мати врівноважені вибірки.

При порівнянні табличних даних було встановлено, що перцептивно-негативні, можливо, обережні юнаки та дівчата існують як в групі з тривалістю експозиції в 3 хвилини (див. позиції 1, 2, 4, 7, 8, 9, 11, 12 у юнаків в таблиці 1 та всі позиції, окрім 3, 5 та 6 у таблиці 2 у дівчат), так і в групі з тривалістю експозиції в 1 хвилину. При цьому прояви перцептивної обережності особистості при сприйманні незнайомих облич виявляються у всіх дівчаток і у більшості юнаків, окрім чотирьох.

Хоча головним завданням цього етапу дослідження була апробація даного варіанту методики, проте кількісний аналіз отриманих даних дає підстави зробити деякі важливі висновки. Табличні дані в обох випадках свідчать про те, що уведення часових обмежень, тобто скорочення часу на сприймання старшокласниками зовнішності однолітків з 3 хвилин до 1, судячи по показникам сумарної балів перцептивних оцінок призводить до негативізації образу об'єкта сприймання, що виявляється у зменшенні суми балів у юнаків з 712 до 483, а у дівчат – з 631 до 330 балів, тобто у 1,5-2 рази. Дефіцит часу при сприйманні старшокласниками однолітків робить юнаків і дівчат більш обережними, особливо дівчат. Останні надають перевагу негативно-реконструктивній стратегії судження і намірів спільної поведінки з однолітками.

При цьому сприймання старшокласниками однолітків з різними емоційними проявами у зовнішності має такі ж тенденції, що і при збільшенні дефіциту часу на їх сприймання.

Цікавими виявилися дані по рефлексивному сприйманню старшокласників уявними однолітками. Тут позитивні тенденції у дівчат домінували над такими ж у юнаків – 281 та 229 балів відповідно. Дівчата рефлексивно оцінювалися уявними однолітками краще, ніж юнаки. Це вірогідно виражає більш високий рівень їх самоцінності, тобто дівочої гідності, ніж у юнаку, що є природним.

В цілому ж отримані дані свідчать про те, що дефіцит часу на сприймання старшокласниками однолітків та негативізація емоційного тону обличчя однолітків, що сприймаються старшокласниками, може виступати чинником зміни стратегій перцептивного процесу з аналогізування до реконструювання, комбінування на реконструювання, в чому виявляється гнучкість перцептивної сфери та усього інтелекту особистості. Можливо, вже на перцептивному рівні стратегії певним чином зіставляються із захисними механізмами особистості, такими як заперечення та ухід із ситуації спілкування.

Ми не робимо зараз категоричних висновків і не занурюємося в більш глибокий аналіз отриманих експериментальних даних, оскільки розуміємо, що результати апробації методики вимагають її подальшого удосконалення. Це стосується уточнення стимульного матеріалу (можливо, слід увести чорно-білі фотографії), зміни часових обмежень (наприклад, до 120 секунд і 40 секунд), можливості виявлення залежності стратегій сприймання від академічної успішності старшокласників, рівня розвитку їх інтелекту, типу темпераменту

тощо. Можливо, інформативним стане залучення, поряд із одинадцятикласниками також дев'ятикласників (щоб простежити вікову динаміку перцептивних трансформацій), а також комбінування фотографій із вербальними месиджами, притаманними першими хвилинам перцептивної зустрічі тощо. Потребує певного удосконалення також склад бланків відповідей (наприклад, вирівнювання кількості запропонованих критеріїв і стимулювання власних критеріїв) тощо.

Головне, що результати апробації показали, в цілому, інформативність обраного варіанту експериментальної методики, можливість її удосконалення, перспективність використання, чим слід скористатися на наступних етапах дослідження.

### **Список використаних джерел.**

1. Білявський І.Г. Соціальна перцепція: Навчальний посібник до спецкурсу. – Одеса: Астропринт, 2000. – 116 с.
2. Бодалев А.А. Формирование понятия о другом человеке как личности: Монография. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – 136 с.
3. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человеком человека. – М.: 1982.
4. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 189 с.
5. Жалпанова Л.Ж. Как читать человека. Расшифровка мимики и жестов. – М.: РИПОЛ классик, 2006. – 63 с.
6. Люкэ Р.В. Физиогномист. Определение характера человека по лицу. – К.: Спивоче поле, 1991. – 64 с.
7. Маценко В.Ф. Имидж: Психология создания. – К.: Ника-Центр, 2002. – 112 с.
8. Моляко В.А. Творческая конструктология (пролегомены). – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.
9. Ниренберг Д., Калеро Г. Как читать человека словно книгу. Штангль А. Язык тела. – Баку: Сада, 1992. – 176 с.
10. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – 3-е изд. – М.: Эксмо, 2010. – 480 с.
11. Пиз А. Язык телодвижений. – СПб.: «Издат. дом Гуттенберг», 2000. – 188 с.
12. Психология межличностного познания / Под ред. А.А. Бодалева; Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1981. – 224 с.
13. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
14. Рибалка В.В. Теоретико-експериментальне дослідження творчого сприймання старшокласниками літературних текстів / Теоретико-методологічні питання розвитку загальної обдарованості особистості: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю заснування НАПН України, 13 березня 2012 року, м. Київ. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012. – 154 с.. – С. 7-30.
15. Рибалка В.В. Вітчизняні визначення особистості і персонологічне мислення психолога служби зайнятості / Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення (29-30 листопада 2012 р., м. Київ): у 2 ч. – Ч. 1. / уклад.: Л.М.Копченко, С.О.Тарасюк, Л.Д.Авдєєв та ін. – К.: ОПК ДСЗУ, 2012. – 293 с. – С. 208- 227.
16. Смирнов С.Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1985. – 232 с.
17. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу: Монографія. – К.: Міленіум, 2008. – 216 с.
18. Щекин Г.В. Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению: Учеб.-метод. пособие. – 2-е изд., испр. – К.: МАУП, 2001. – 616 с

### **Анотація**

Рибалка В.В. Теоретико-методологічні питання психологічного дослідження творчого сприймання старшокласниками однолітків.

Здійснено методологічний аналіз проблеми творчого сприймання старшокласниками однолітків, розроблено методичний підхід до експериментального вивчення проблеми. Для цього було проаналізовано наукові дані по окремим аспектам проблеми, які викладені у роботах таких психологів, як О.О.Бодальов (загальні, вікові, індивідуальні, діяльнісні й посадові особливості розуміння людини людиною, формування першого враження про іншу людину), І.Г.Білявський (закономірності соціальної перцепції), В.О.Моляко (стратегіальна теорія творчості та методологічні основи дослідження творчого сприймання людиною дійсності), А.Піз (дані про мову тілесних рухів і сигнали очей людини), Г.Калеро (прийоми читання особистості як книги), В.Ф.Петренко (методологічні питання психосемантики свідомості та методу семантичного диференціалу), Є.І.Головаха і Н.В.Паніна (питання людського взаєморозуміння), Г.В.Щокін (основи фізіогноміки та сучасні дослідження сприймання обличчя людини), В.Ф.Маценко (психологія творення іміжду людини) тощо. Бралися до уваги дані власного дослідження творчого сприймання старшокласниками літературних текстів, проведеного під науковим керівництвом академіка В.О.Моляко у попередні два роки в межах комплексної НДР співробітників лабораторії психології творчості.

Проведений аналіз дозволив визначити деякі методологічні засади дослідження творчого сприймання старшокласниками однолітків, зокрема формування першого враження старшокласників про однолітків, про їх особистісні характеристики, на основі аналізу їх первинних асоціацій, суджень про їх характерологічні риси, наміри щодо можливої спільної діяльності з ними. На даному етапі створено варіант методики експериментального вивчення особливостей формування у старшокласників першого враження про однолітків в процесі сприймання (в умовах часових обмежень і різного емоційного виразу їх обличчя) фотографій останніх за допомогою комп'ютеру і мультимедійної технології. Для реєстрації асоціацій, суджень і намірів старшокласників щодо однолітків застосовувався метод семантичного диференціалу в певній його частині.